

تحلیل زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌ها و اشعار خمسه نظامی (نسخه مصور خمسه طهماسبی)

چکیده

یکی از راه‌های کسب موفقیت شاعران و نویسندگان، آشنایی با احساس و عاطفه شخصیت‌های داستان و فرایندهای هیجان است. غم، ترس، نفرت، شادی و لذت در ادبیات، احساس نام دارد. این احساس در روانشناسی به نام هیجان شناخته می‌شود. رفتارهایی که به دنبال این احساس‌ها از انسان بروز می‌کند در روانشناسی فرایندهای هیجان و در ادبیات، عاطفه نامیده می‌شود. پژوهشگران به روش توصیفی-تحلیلی با تکیه بر زیبایی‌شناختی عاطفه به تبیین فرایندهای عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی پرداختند. آن‌چه از زیبایی‌شناختی عاطفه در خمسه نظامی و نگاره‌های خمسه مصور شاه طهماسبی به آن توجه شده شامل واقعیت و اصالت زندگی، موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی، واقعیت‌های ملموس و عینی، آموزندگی، سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانندی داستان، احساس‌های همدلی، ترس، خشم، غم و شادی است. نظامی از همه ظرفیت‌های زبانی در راستای انتقال معنا و القای عاطفه بهره برده و حالات عاطفی شخصیت‌های داستان را با تمهیداتی مانند تصویر و توصیف، تقویت می‌کند. برای پروراندن موضوع عشق، از زبان شعر غنایی بهره می‌گیرد. در خمسه مصور طهماسبی نیز این عواطف در نگاره‌ها منعکس شده است

اهداف پژوهش:

۱. تحلیل زیبایی‌شناختی عاطفه در اشعار خمسه نظامی.

۲. بیان نقش زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی.

سؤالات پژوهش:

۱. زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی چه جایگاهی دارد؟

۲. زیبایی‌شناختی عاطفه در اشعار خمسه نظامی و طهماسبی چه نقشی داشته است؟

کلیدواژه‌ها: تحلیل عاطفی، خمسه نظامی، خمسه طهماسبی، احساس.

مقدمه

متون ادبی کوششی برای نشان دادن قدرت و قابلیت‌های زبان و آزاد کردن نیروهای پنهان در آن است. نیروهای بی‌شمار و شناخته و ناشناخته‌ای در سطوح مختلف زبان وجود دارد که در حوزه هنر مجال ظهور می‌یابند. شاعر در هنگام هیجان‌ات ذهنی و عاطفی، احساسات و تموج معانی از همه ظرفیت‌های زبانی در راستای انتقال معنا و القای عاطفه بهره می‌برد. همان‌طور که واژگان، ابزار و مواد اولیه در عینی کردن و بروز اندیشه و عاطفه هستند، زیبایی‌شناختی هم قابلیت برای درک بهتر آن واژگان است. از آنجاکه موضوع ما درک زیبایی‌های عاطفه در خمسه نظامی است، تلاش خواهیم کرد از دریچه متفاوت و زیبا به این مقوله بپردازیم؛ چون تفاوت انسان‌های معمولی و هنرمند، در شناخت و چگونگی انتقال عاطفه است تحلیل عاطفی آثار دارای اهمیت است. نویسنده یا شاعر، حالات عاطفی خود را به طرق مختلف بیان می‌کند. گاه آن‌ها را با تمهیداتی مانند تصویر و توصیف، تقویت می‌کند و گاهی نیز عاطفه خود را با اصوات عاطفی منتقل می‌کند؛ به‌طور مثال، زمانی که فردی خشمگین می‌شود احساس خشم بر او غلبه می‌کند. احساس خشم او با علائمی بروز می‌کند همچون تند شدن ضربان قلب، باز شدن مردمک چشم، خشک شدن دهان، لرزش، رعشه، راست شدن موها، افزایش یا کاهش قابلیت‌های ارتجاعی عضلات، نیاز به دفع ادرار، عدم هضم غذا و عرق سرد؛ یک نویسنده یا شاعر باید بتواند بدون اینکه این احساس را تجربه کرده باشد آن‌ها را بشناسد و در هنگام خشمگین شدن شخصیت داستان خود، احساس خشم را به خواننده داستان انتقال دهد و اگر نتواند فرایندهای هیجانی خشم را به‌خوبی به خواننده انتقال دهد در تأثیرگذاری و ایجاد ارتباط با خواننده ناموفق است. خواه نویسندگان و شاعران زیادی می‌شناسیم که به تازگی در مسیر نویسندگی و شاعری قدم نهادند که یا موفق نیستند یا از راه‌های ایجاد ارتباط با مخاطب آگاهی کمتری دارند.

اگر بخواهیم احساس و عاطفه را از هم تفکیک کنیم فرایندهای هیجان را در ادبیات، عاطفه می‌نامیم. البته در ادبیات جدا کردن دو مقوله‌ی احساس و عاطفه کاری بس مشکل است چون تاکنون در کنار هم، مترادف و موازی هم به کار رفتند؛ پژوهشگران سعی دارند عاطفه را تحلیل نماید زیرا همان قدر که دریافت عاطفه در شکل‌گیری آثار ادبی نقش دارد به همان میزان و حتی بیشتر از آن چگونگی انتقال عاطفه نیز اهمیت دارد. یکی از راه‌های کسب موفقیت، آشنایی با احساس و عاطفه‌ی شخصیت‌های داستان و فرایندهای هیجان است؛ بنابراین ضروری است تحلیل عاطفی آثار ادبی انجام پذیرد تا نوشتن آزادانه همه‌ی نگرش‌ها و عقاید به همراه شکل‌گیری الگو با تکرار صحنه‌هایی خاص شکل بگیرد و احساسات شاعر و مخاطب شناخته شود، بنابراین هدف از این پژوهش، بررسی زیبایی‌شناختی عاطفه از دیدگاه ادبیات و روان‌شناسی و بیان میزان تأثیر عاطفه شاعر بر خواننده است.

از آغاز آفرینش آثار ادبی به جنبه‌های مختلف این آثار پرداخته شده است. از جمله نقد ادبی، سبک‌شناسی، علوم بلاغی و صورخیال در ادب فارسی که همه این‌ها منجر به آن می‌شود که میزان تأثیر عاطفی و انتقال حس زیباشناختی به مخاطب را بیان کند. در عصر جدید نیز به رابطه‌های مختلف ادبیات با علوم مختلف از جمله جامعه‌شناسی و روان‌شناسی

پرداخته شده است؛ اما آن چه جای آن خالی است و تاکنون به صورت علمی و مجزا به آن پرداخته نشده است، بررسی زیبایی‌شناختی عاطفه است. اینکه عاطفه یعنی چه؟ در ادبیات به چه معناست. در روان‌شناسی به چه معناست و وقتی می‌گوییم اثری تأثیر عاطفی بر مخاطب دارد منظورمان چه نوع اثر عاطفی است. حتی در بازگویی شخصیت‌های داستان یا شخصیت شاعر می‌تواند راه‌گشای مطالعه و تحقیق عمیق هر پژوهشگری شود و در کنار آن می‌تواند هر شاعری را با روحيات مخاطبانش آشنا کند تا بتواند در خلق اثر خود تأثیر مضاعفی بر مخاطب داشته باشد و فاصله کمتری با خلیقات و عواطف شخصیت‌های داستانش داشته باشد. توجه به واقعیت و اصالت زندگی، انتخاب موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی، بیان عینی و ملموس واقعیت‌ها، خصلت آموزندگی یا سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانندی آثار از مواردی است که در تحلیل عاطفی می‌توان آن‌ها را برجسته‌تر کرد تا نویسنده بتواند راهنمای راه خود قرار دهد. باید بدانیم اثری ماندگار است که تأثیر عاطفی بیشتری بر مخاطب گذاشته باشد.

شفیعی کدکنی (۱۳۸۳) در ادوار شعر فارسی به بررسی عاطفه در شعر پرداخته است. باقی‌نژاد (۱۳۸۵) در مقاله «فروغ فرخزاد شاعر عاطفه و شکست»، آورده که شعر فارسی با آثار ممتاز و متنوعی که در گنجینه خود دارد، سهم ویژه‌ای در پردازش ذهن و تعلقات عاطفی مردم این دیار داشته است و ظهور عواطف در شعر هر دوره از جهات مختلف با شرایط اجتماعی و تاریخی آن دوره پیوند دارد در نتیجه این روند تا روزگار ما تداوم داشته و ادامه آن در شعر امروز و شاعران معاصر قابل پیگیری و جست‌وجو است. در پژوهش حاضر، پردازش ذهن و تعلقات عاطفی دارای اهمیت است اما مجالی برای پرداختن به سیر تاریخی پیوند بین عواطف و مسائل اجتماعی نیست و پژوهش دیگری را می‌طلبد. ابراهیمی هژیر (۱۳۹۰) پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بوعلی سینا با عنوان تحلیل عاطفی ادبیات داستانی کودک و نوجوان دوره دفاع مقدس به تحلیل عاطفه پرداخت. به این نتیجه رسید که هنگام مطالعه داستان کودکانه امکان دارد تأثیرات عاطفی داستان در حدی باشد که از نقش ادبی و تأثیر ادبی آن جلوتر رود؛ به طوری که کودک، شخصیت داستان را الگویی برای خود قرار دهد. بنابراین ادبیات ابتدا باید عاطفه را برانگیزاند. از این رو یکی از نیازهای اساسی داستان‌نویسان عرصه کودک و نوجوان، شناخت روحيات، عواطف و احساسات کودکان است که بتوان براساس آن خلق آثار کرد. برای دستیابی به درون کودکان و بالابردن سطح تأثیرپذیری آنان از داستان، باید با خودآگاه و ناخودآگاه او از طریق علم روان‌شناسی و علوم مرتبط آشنا شد. در این پژوهش سعی شد با تکیه بر زیبایی‌شناختی عاطفه و نمونه‌های مصور خمسه شاه طهماسبی به تحلیل عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی پرداخته شود.

روش تحقیق از نوع کتابخانه‌ای است و ابزار پژوهش سیاهه واری یا چک‌لیست است. بدین صورت که مؤلفه‌های مشخص شده تحقیق را طی یک سیاهه واری تنظیم و به مطالعه فیش‌برداری و داستان موردنظر پرداخته شد. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و با هدف پرداختن به زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌های «خمسه نظامی» نگاشته شد؛ پس از مطالعه اثر، مواد موردنیاز تحقیق گردآوری و به روش توصیفی، تحلیل شد. روش توصیفی-تحلیلی که امروزه متداول‌ترین سبک تحقیق است، تلفیقی از دو روش توصیفی و تحلیلی است که در آن پژوهشگر ابتدا به توصیف علمی یک رخداد می‌پردازد و سرانجام به علت‌ها، تفسیر و تبیین آن‌ها همت می‌گمارد.

نتیجه‌گیری

نظامی، سخن‌سرای نامی دارای اندیشه‌ای ایرانی-اسلامی است؛ از سوی دیگر «خمسه مصور شاه‌طهماسبی» یکی از مهم‌ترین کتاب‌های نگارگری عصر صفوی است. خیال و تصویر حاصل نوعی تجربه است که اغلب با زمینه‌ای عاطفی همراه است. در نگاره‌های شاه‌طهماسبی و خمسه نظامی برای پروراندن موضوع عشق، از خیال و تصویر متناسب با شعر غنایی بهره گرفته شد و به شخصیت‌های اول داستان به‌عنوان نماد، جایگاه مهمی دادند. لحن در داستان‌های نظامی مهم است زیرا حال و هوای عاطفی ایجاد می‌کند و خواننده را تحت‌تأثیر احساسات شاعر قرار می‌دهد. شاعر در تلاش است با بازگویی جزئیات عینی و محسوس از وضعیت فیزیکی و اجتماعی، حالت ذهنی پیچیده خود از عشق را بیان کند.

آن‌چه از زیبایی‌شناختی عاطفه در خمسه نظامی و نگاره‌های شاه‌طهماسبی به آن توجه شده شامل واقعیت و اصالت زندگی، موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی، واقعیت‌های ملموس و عینی، آموزندگی، سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانندی داستان، احساس‌های همدلی، ترس، خشم، غم و شادی است. از شخصیت اصلی داستان‌ها و نگاره‌های خمسه نظامی، زن است. زنان در این داستان‌ها و تصاویر منفعل نیستند. دارای اهمیت و کانون توجه شاعر و تصویرگر هستند. توصیفات از وضعیت اجتماعی، استفاده از قصه، ضرب‌المثل، حکایت، داستان‌های تخیلی و مثل‌ها سبب پذیرش بهتر داستان توسط مخاطب می‌شود. قصه لیلی و مجنون در دنیای سنت‌ها و محنت‌های بادیه رقم خورده اما چراغ امید چه در قصه لیلی و مجنون چه در قصه خسرو و شیرین، روشن است. قصه‌های خمسه نظامی به دنبال دست یافتن به سرزمین سعادت، پاکی و پرهیزگاری است. آرزو و دست یافتن به آرمان‌شهر و شهر زیبایی‌ها از دیرباز در فرهنگ و ادب ایران و جهان مورد توجه بوده است از جمله آن‌ها در آثار نظامی به‌ویژه هفت‌پیکر و اسکندرنامه ملموس است. نظامی آرزوهایش را در رفتارهای واقعی به تصویر می‌کشد و از آرمان‌هایی می‌گوید که بشر برای دستیابی به آن‌ها تلاش می‌کند. بنابراین احساسات را به خوبی بیان می‌کند و به‌گونه‌ای پاسخگوی احساسات خوانندگان داستان‌هاست. استفاده از زبان پندوانداز برای بیان افکار خردمندانه از دیگر ویژگی‌های نظامی در پردازش شخصیت‌های داستان است. توصیف ویژگی‌های انسانی و روابط بین آن‌ها داستان‌ها را به سمت حفظ و نگه داشتن فرهنگ اسلامی و اجتماعی سوق می‌دهد همچنین عمل به فضایل اخلاقی در رابطه با دیگران و داشتن فضایل اخلاقی فردی فرازهای برجسته خمسه نظامی است.

از آنجاکه متون ادبی کوششی برای نشان دادن قدرت و قابلیت‌های زبان و آزاد کردن نیروهای پنهان در آن است، نظامی در پنج اثر خود از همه‌ی ظرفیت‌های زبانی در راستای انتقال معنا و القای عاطفه بهره برده است. حالات عاطفی شخصیت‌های داستان را با تمهیداتی مانند تصویر و توصیف، تقویت می‌کند. به همان نسبت در نگاره‌های شاه‌طهماسبی تلاش شده از این توصیف‌ها و تصاویر عینی اشعار استفاده و به‌خوبی عاطفه سرشار در تصاویر را به مخاطب انتقال دهند. شاعر از طریق داستان توانسته عاطفه را به خواننده انتقال و تأثیر به‌سزایی بر مخاطب داشته باشد.

منابع

ابراهیمی هژیر، معصومه. (۱۳۹۰). تحلیل ادبیات داستانی کودک و نوجوان دوره دفاع مقدس. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بوعلی سینا.

باقی‌نژاد، عباس. (۱۳۸۵). فروغ فرخزاد؛ شاعر عاطفه و شکست. فصلنامه پژوهشی ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، دوره ۲، شماره ۲ صص ۱۷-۱.

تاگارد، پاول. (۱۳۹۱). ذهن: درآمدی بر علوم شناختی. ترجمه رامین گاشائی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهش‌کنده علوم شناختی.
حسینی مقدم، اسما. (۱۳۹۵). «تحلیل شخصیت خسرو در منظومه خسرو و شیرین نظامی با تکیه بر نظریه معنماحور». متن‌شناسی ادب فارسی. شماره ۳ (پیاپی ۳۱)، ۸۱-۹۸.

خداپناهی، محمدکریم؛ ایروانی، محمد. (۱۳۹۱). روانشناسی احساس و ادراک. تهران: سمت.
خدایی، عاطفه. مباشری، محبوبه. (۱۳۹۶). روایتگری خشم و ترس در حکایت‌هایی از کلیله و دمنه و گلستان، دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی ۲۵ (۸۳)، ۲۳-۱۰.

شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۶). جایگاه مضمونی و زیبایی‌شناختی شعر در نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی. فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، ۲۲-۷.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). ادوار شعر فارسی. تهران: سخن

_____ . (۱۳۸۹). صورخیال در شعر فارسی. چاپ دوازدهم. تهران: آگاه

گنجی، حمزه. (۱۳۸۲). روانشناسی عمومی. تهران: ساوالان.

قبادی، حسینعلی؛ صادقی، مریم؛ نیکوخت، ناصر. (۱۳۹۱). «پیام‌های انسانی نظامی برای دغدغه‌های انسان معاصر». کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی. دوره ۱۳، شماره ۲۵، ۸۶-۵۷.

مرادی، ایوب؛ فتاحی، فریده و یاسمی، مسلم. (۱۳۹۶). «بررسی عاطفه حماسی در شعر محمدرضا شفیعی کدکنی». نشریه ادبیات پایداری کرمان، ش ۱۶، ص ۳۱۵.

محرمی، رامین؛ سروری، اعظم. (۱۳۹۲). «هویت انسان در پنج گنج نظامی گنجوی». متن‌شناسی ادب فارسی. ش ۱ (پیاپی ۱۷)، ۲۹-۴.

نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۸). اقبال‌نامه. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

_____ . (۱۳۸۶). شرف‌نامه. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: قطره.

_____ . (۱۳۸۱). خسرو و شیرین. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

_____ . (۱۳۸۱). خسرو و شیرین. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: زوار.

_____ . (۱۳۷۷). کلیات خمسه حکیم نظامی گنجوی. با مقدمه و شرح حال حسین وحیدی.

تهران: سعیدنو.

ویکی‌پدیا. تاریخ ۱۴۰۰/۱۰/۲۷

